

УДК 82.09:821.801.733

А. Є. ЧЕРНИШ

м. Суми

anna_chernysh@ukr.net

ХУДОЖНЯ РЕЦЕПЦІЯ КИЄВОРУСЬКИХ ТЕМ І ОБРАЗІВ У ЛІТЕРАТУРІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто художні особливості рецепції давньоукраїнських тем і постатей із «Повісті минулих літ» у творах Р. Іванченко, І. Кочерги, Б. Лепкого, Ю. Опільського. Проаналізовано художні моделі образів княгині Ольги, князів Святослава та Ярослава Мудрого у психологічному і культурно-історичному аспектах.

Ключові слова: рецепція, тема, образ, психопортрет, світоставлення.

Художня література ХХ століття відзначається багатогранністю в освоєнні різнопланових тем, образів і мотивів, послуговуючись різними підходами до перетворення реальної дійсності у художню: реалістичним, сатирико-гротескним, документально-біографічним, химерно-містичним тощо. Історизм і достовірність – ключові принципи в освоєнні історико-документального художнього простору у ХХ ст., що, опираючись на біографічний, культурно-історичний і рецептивний методи, адаптують або трансформують попередньо випробувані в історії літератури теми й художні образи. На основі впливу і запозичення письменником ідей, мотивів, образів, сюжетів із творів інших митців чи літератур постає й понині актуальна в літературознавстві проблема рецепційності.

Мета пропонованої статті – з'ясувати особливості художньої рецепції й специфіку художнього моделювання давньоукраїнської літературної пам'ятки «Повість минулих літ» у творчості Р. Іванченко, Б. Лепкого, Ю. Опільського й І. Кочерги. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: порівняти художню інтерпретацію тем киеворуського періоду у творах українських письменників із першоджерелом – «Повістю минулих літ», а також осмислити й охарактеризувати художні образи князів у творах обраних для аналізу письменників ХХ століття.

Роман Раїси Іванченко «Отрута для княгині» (1995) присвячений киеворуському періоду правління княгині Ольги. У художньому творі Ольга постає не ідеалізованою княгинею, а звичайною жінкою, яка спроможна відчувати широкий спектр емоцій, переживань і потрясінь, що й становить суттєву різницю в потрактуванні цієї постаті у літописі «Повість минулих літ». Каркасом до розуміння худож-

ньої постаті княгині в романі доцільно розглядати роздуми Р. Іванченко, яка зауважує: «Княгиня Ольга катувала мою душу своєю мудрістю, милосердям і жорстокістю, розумом і незбагненністю [тут і далі курсив наш. – А. Ч.]. Чому все це співіснувало в ній? В чому велич цієї жінки – першої могутньої володарки на терені європейської цивілізації?» [1, 6].

В історичній традиції Ольга – мудра правителька, яка підготувала розквіт Київської Русі часів Володимира. У літописі «Повість минулих літ» вона відзначається гнучкою державотворчою політикою і життєвою мудрістю, що й виформовують тип жінки-правительки, натомість приховуючи її тонку душевну природу. Осмислюючи образ княгині Ольги, Р. Іванченко зображує не лише її досягнення, але й помилки Ольги-жінки, -матері, -володарки, -християнки: «Але мудрість у тому, щоб бути володарем і вміти залишитись людиною. Я намагалась такою показати тут мою княгиню» [1, 8], – зауважує у передмові автор.

Походження княгині Ольги – одна з ключових тем у романі. Згідно з давньоруським літописом, Ольга є родом із Пскова: «В літо 903. Ігор виріс і збирав данину на тих же землях, що й Олег, і слухались його, привели йому дружину із Пскова, іменем Ольга» [5, 24]. В «Отруті для княгині» Р. Іванченко моделює образ княгині Ольги як спадкоємиці болгарських земель, чим актуалізує один із важливих сюжетних вузлів про необхідність завоювання Болгарії князем Святославом. Приналежність княгині Ольги до лінії болгарських князів, зокрема, царя Симеона, Ольжиного діда, неодноразово змушує ретроспективно повертатися до її внутрішніх роздумів і монологів про статусність і князівське походження: «Болгарська земля... Її гордість і біль... Запах лісів Родопських гір... Пошум тихоплин-

них рік... І неясний гомін у старих, занедбаних палатах її напівзруйнованого дому... Тепер і його нема... *Немає у неї батьківщини* – все відібрали лукаві владці» [1, 259].

Уміло використовуючи історичний фактаж, Р. Іванченко вибудовує оригінальну модель образу. Авторка показує психологічну еволюцію, художньо розкодовує процес психічного визрівання княгині-володарки. Розгубленою, не зібраною перед обличчям влади, беззахисною і вразливою княгиня постає на початку твору, про що дізнаємося через ремінісцентні елементи: «Князь постійно був у походах – навперейми зі степовими вітрами і печенізькими стрілами шукав собі золота й слави, підгортав під себе світ. А княгиня сиділа з дітьми на Київських горах і була *беззахисною перед усім цим світом*. Мусила захищатись від тенет, які розкидали навколо неї безчесні гордеці, беззаконники і пройдисвіти, аби зіпхнути її в прірву небуття. Мусила захищати себе, і своїх дітей, і свій град, і свою країну» [1, 289].

У моменти психологічної зрілості й готовності до влади, витривалості й гнучкості в управлінні державою авторка інакше моделює образ княгині Ольги: «А княгиня була інакша. Тихо одцвіла, як пишна яблунька, й стала міцним деревом із соковитими яблуками. Нелегке князювання її, скроплене отрутою, постійна напруга зробили її тепер стрімкою, гострозорою, у словах повільною і скупюю. Лише під пшеничними віями дуже рідко несамохіть змигне щось таке щире, жіноче. Але то – лише невловима мить» [1, 307].

Якості великої володарки у княгині Ольги вироблялися поступово, на чому наголошує Р. Іванченко в романі. Рішучість, владність, наполегливість – швидше маскуліні риси вдачі, на основі яких виформовується чоловікоподібний тип сильного характеру. Це ті відмінні риси, що дозволяють стверджувати різкий і безповоротний перехід у системі світоставлення і світовідчуття героїні, водночас готуючи реципієнта до передчуття невідворотного, пов'язаного зі смертю князя Ігоря: «Це була вже не та княгиня, якою звик її бачити князь. Від тієї доброї, ласкавої дівчинки нічого не лишилось. Вона ніби зробилась вищою, голос її звучав твердо, хоча й був тихий і рівний. І розмисл її не жіночий – чоловічий, владний. Уміє вона якось дивитись далеко вперед, крізь літа... крізь времена» [1, 255].

Подвійність образу княгині Ольги автор формує за допомогою психологічного заглиблення в душевні муки героїні. Р. Іванченко наголошує й на власне жіночих рисах, які формують образ нещасної, недолюбленої, пригніченої жінки, що згодом трансформується в жіночу жорстокість, хоча автор часом прикриває цю рису вдачі емоційно менш сильним «справедливість»: «Таки ж чимало навчило її життя з князем, а найперше – терпіння. Інше відчуття, інша сила тепер входила в її душу – відчуття високости влади» [1, 351].

Р. Іванченко в романі наголошує на трагедії жіночої долі, зауважуючи, що «вона створена страждати так, щоб цього ніхто не знав. І створена – щоб владарювати. Вона ж не хоче ні того, ні того» [1, 324], що становить суттєву художню деталь, відсутню в «Повісті минулих літ», де життєвий устрій княгині сприймається як даність, яку Ольга мусить безапеляційно прийняти.

В історичній повісті Б. Лепкого «Вадим» психологічний аспект образу княгині Ольги є найскладнішим. Нелегкі випробовування випали на долю цієї жінки – мудрої, доброї, однак часом і жорстокої. Б. Лепкий акцентує увагу на твердості й непохитності характеру киеворуської княгині, на силі волі, відсутності психологічної здатності прощати підступ і зневагу: «Княгиня не була така проста жінка. Догадлива, і своїми, не по літах бистрими очима, прошибає тебе наскрізь. Не диво, що по несподіваній смерті мужа вдержала його спадщину, розширила її і такого сина виховала, як Святослав. З княгинею у розмові кожне слово важити треба» [3, 590]. Цитоване виступає своєрідним стереотипом, маркером, що відповідає ключовим засадничим характеротворчим рисам княгині як у науковій, так і в художній літературі. Велич її постаті в повісті полягає у тому, що Ольга перша серед київських князів, не рахуючи Аскольда і Діра, зуміла збагнути перевагу християнської релігії над язичницькою. Охрестившись, вона власним прикладом спонукала внука, князя Володимира, прийняти християнство в державному масштабі. Натомість вона практично не мала впливу на релігійність свого сина Святослава, чия релігійна позиція залежала від уподобань його здебільшого язичницького війська. Прикметно, що Б. Лепкий не загострює увагу на боротьбі княгині Ольги за християнізацію

Святослава, позаяк, за зауваженням у творі, той гостро не переймається питаннями богопоклонництва: «Княгиня-мати до церкви його тягне, бо там «істинний Бог», а серце тягне до походів, боїв, до нових небезпек» [3, 578].

Образ жінки-матері-княгині Б. Лепкому вдається розкрити здебільшого крізь призму її релігійності, відтак – всепрощення щодо її сина, благого осліплення й виправдання його завойовницької політики. Воістину жіноча м'якість в Ольги проявлялася лише у стосунках зі Святославом, однак для інших княгиня виключень не робить: «А вона, християнка, не спинить свого сина. За нього в Києві-граді суди судитиме, раду радити буде і не прокляне його, не відречеться свого плоду, тільки з тугою сердечною визирати стане, коли-то він верне, опромінений славою новою. Бо він її син, а вона тільки мати його, і тільки людина, і тільки донька своєї рідної землі» [3, 630]. Прикметно, що автор не наголошує на образі Ольги-княгині, щоб максимально наблизити її постать до першоджерела, тобто «Повісті минулих літ», у якій читаємо: «А Святослав і далі жив за язичницькими звичаями... Ольга ж любила свого сина, молилася за нього і за людей, наставляла його на розум» [5, 44]. Така літописна характеристика розкриває Ольгу з позицій турботливої матері й берегині.

У повісті «Вадим» Б. Лепкий акцентує увагу на відсутності взаємин між княгинею Ольгою та її сином Святославом, що й складає найбільший корпус душевних переживань героїні. Отже, в цьому творі княгиня Ольга позбавлена психологічного материнського впливу на сина, що посилює прояви стихійності й непідвладності Святославової натури: «Не було способу, щоб підійти до нього. Князь навіть рідної мами не слухав» [3, 651]. Ця авторська позиція суперечить першоджерелу, згідно з яким Святослав перебував у сильній моральній і психологічній залежності від княгині-матері: «Куди ти хочеш піти від мене? – Вона тоді розхворілася вже. І далі промовила: – Коли похочеш мене, їдь куди хочеш» [5, 49].

У центрі повісті Б. Лепкого зображено, передусім, не діяння княгині, а її духовний світ. В її душі постійно точиться боротьба – за відданість православ'ю, за власну справедливість, за правильність ведення зовнішньої та внутрішньої політики держави, але найбільше – за виправдання завойовницької політики свого сина та його апатичність до управ-

ління країною: «Так хоче виправдати себе і свого сина княгиня, так пробує заспокоїти боротьбу двох сил у своїй душі» [3, 630]. Відтак образ княгині неоднозначний, багатовекторний, такий, що апелює до образу княгині Ольги в «Повісті минулих літ», оскільки, з одного боку, Ольга як християнка повинна дбати про спасіння своєї душі, проявляти милосердя, прощати провини, з другого, – тримати підлеглих у послуху, карати їх, оскільки до того її зобов'язує посада.

У повісті Б. Лепкого «Вадим» художньо осмислено й постать князя Святослава з його невгамовною вдачею. Із твору видно, що всі помисли і мрії князя зав'язані на війнах, боях, перемогах; Святослав ненаситний перемогами, що не суперечить його образу в літописному джерелі: «Не буду радитися нікого, бо ніхто мене не розуміє, навіть мати – ні. Всіх вас малим наситити можна, а мій голод великий, як світ... Великими хочу вас зробити, великий народ, велика держава і велика слава» [3, 584]. Домінантною психонастановою для князя Святослава є вдала зовнішня завойовницька політика, реалізація якої формує в героя особливі світонастановчі принципи і світовідчуття, а також переживання вищості, окремішності, обраності. «Довго на місці не висиджу, Малушо! Тісно і душно мені. Великої землі син, малим бути не вмю. Нікому коритися не хочу, ні вучу, ні дружині, нікому!» [3, 595], – говорить герой, чим наголошено неконтрольованість, рвучкість, психічну загартованість його вдачі.

Спільною дотиковою у формуванні художнього психологічного портрета князя Святослава в «Повісті минулих літ» і творі Б. Лепкого є його загартованість і невибагливість: «Його золото не манило. Пощо йому воно? Жив, як звичайний смерд. Спав на ослоні, шкурою покритім, їв, щоб заспокоїти голод, пив, щоб вгасити спрагу, вигід не любив, розкошів не забагав, хто його зна, пощо і нащо він так трудився, пощо і нащо виставляв себе на такі небезпеки?» [3, 632]. Байдужість до матеріальних благ сприяла вишліфуванню сильної чоловічої вдачі, твердості й волі в рішеннях. Як зауважує Б. Лепкий у творі, князь не охотник до сповідань, бесід, пересудів: «Перед ним навіть із зітханнями крийся. Не любить їх, ненавидить усього, що кволе, м'яке, милосердне. Він – сама міць, сама життєва твердь!» [3, 626–627].

Отже, у повісті «Вадим» психопортрет і психотип князя Святослава зображено значно сильніше, ніж у «Повісті минулих літ». Хоробрість, запальність, рішучість, твердість у помислах і діях, безкомпромісність і невибагливість – ключові риси постаті князя, що й становлять рецептивний каркас для дослідження.

Оригінальну, відмінну від образу князя Святослава у «Вадимі» Б. Лепкого модель киеворуського князя відчитуємо і в історичній повісті Ю. Опільського «Іду на вас» (1918), в якій відображено не всю діяльність Святослава, а лише його болгарський похід 969–971 рр. і загибель від рук печенігів у 972 р.

Ю. Опільський зображує Святослава з позицій воїна, хороброго мужа, підтримуючи загальну тональність цього образу в «Повісті минулих літ». Як зауважено в повісті «Іду на вас», найбільша життєва необхідність Святослава – проявлення його військового духу: «Ви, греки, не знаєте Святослава. Він не дарує ні одної порядної бійки. Він, бач, за мамою не плакав, але за такою бійкою, як ось на порогах, пробі, що заплакав би, мов дитина за іграшкою. Святослав – се криця, а серце його з каменя, і то дорогого каменя» [4, 73]. Цитоване додає нові художні мікроштрихи до образу Святослава, не заявлені в першоджерелі. Отже, вказівка в «Повісті минулих літ» на військову вправність дала поштовх авторському доосмисленню історичної постаті Святослава в повісті Ю. Опільського.

Водночас у творі українського письменника ХХ ст. Святослав зображений як високоморальний, чесний, справедливий воїнкерманіч, але психічно слабодухий князь, на якого часом тиснуть страх зради й муки сумління. Він, як зауважено митцем, найбільше побоювався брехні, лицемірства: «Святослав більш усього гидився зрадою та ложею і за се звик був карати смерть» [4, 81]. Імовірно, мова йде не про людську зраду, що може призвести до втрати майна, земель, людей, а про військову деморалізацію.

Образ князя Святослава в історичній повісті Ю. Опільського йде врозріз із відповідним образом у повісті Б. Лепкого «Вадим», а також із характеристикою цієї постаті в літописі. Ю. Опільський неодноразово підкреслює антижорстокість і поблажливість киеворуського князя: «Мимо своєї суворої вдачі, мимо сього, що не боявся ні смерті, ні ран, благородна ду-

ша його не зносила і не любила непотрібної жорстокости» [4, 86]. Прикметно, що нетерпимість до жорстокості автор намагається пояснити релігійним впливом матері Святослава – княгині Ольги. Подібні авторські роздуми є одним із нетрадиційних шляхів трактування образу князя Святослава в художній літературі.

Оригінальним штрихом до моделювання образу князя в повісті Ю. Опільського є проявлення надмірної амбітності Святослава, який прагне лише лицарської слави. У контексті твору прагнення до слави в героя цілком виправдане і є таким, що збігається з літописною характеристикою князя-воїна: «У них (очах. – А. Ч.) блистіло одушевлення, запал і віра, що з усіх сих ран, боїв, крові, недуг та смерти одно рятується, мов золото у огні, – вічна, нев'яла лицарська слава руського імені на всі часи, на всі землі...» [4, 105].

Отже, інтерпретації образу князя Святослава в художній спадщині Б. Лепкого й Ю. Опільського різюче відрізняються в концептуальності задуму психовдачі персонажа, однак мають спільний знаменник із першоджерелом, зокрема, у зображенні хоробрості, значимості в зовнішній політиці Київської Русі Х ст., а також у художній моделі непростих стосунків із матір'ю, що дозволяють глибше проникнути в ключові засади внутрішнього світу й душевних переживань образу князя.

Драматична поема І. Кочерги «Ярослав Мудрий» присвячена постаті князя Ярослава Мудрого. В основу твору покладені історичні події ХІ ст., коли великому князю вдалося приборкати міжусобні чвари на київських землях і відбити навалу печенігів: «Великий строк господь мені поклав, / Щоб міг свою державу я устроїть. / Але якби я тільки будував... / А то ж ніколи не складав я зброї / І, як Ізраїль, цеглу на стінах / Я клав міцну, але з мечем в руках. / Та не пройшли на марно ці труди – / Всіх ворогів я нині побідив. / І ось тепер з кончиною Мстислава / В моїх руках вся Руськая держава / Знов зібрана, єдина і міцна» [2].

У цьому уривку з драми І. Кочерги відчувається психологічна здатність і, головне, готовність князя до аналізу своїх учинків, що допомагають самоствердитися, випростуватися і виправдатися за свою державницьку політику. Аналіз, домисел, акцентування на пріоритетах – ті текстотвірні прийоми, що охудож-

нують твір і становлять каркас основних текстувальних відмінностей між першоджерелом і художньою тканиною.

Образ князя Ярослава Мудрого у творі І. Кочерги психологізовано за допомогою описів сумнівів, сум'яття, роздвоєності в почуттях, відсутності надмірної жорстокості, на чому наголошується в «Повісті минулих літ». Герой драми позбавлений здатності миттєво реагувати на події в його житті, що робить образ значно слабшим за концепцію Ярослава Мудрого в літописі, де рішучість, обов'язковість, безапеляційність є ключовими рисами князя-воїна і князя-будівничого.

Особливістю художнього образу князя в поемі І. Кочерги є зчеплення двох антиподів – князя-воїна і князя-миролюбця в їх паралельному протистоянні. У «Повісті минулих літ» автори подають образ Ярослава Мудрого в його духовній еволюції: від князя-правдошукача і воїна, який не гребує законами помсти і принципами завойовництва, до дружелюбного і честюлюбного, богобоязливого князя, який утримує владу миром і вірою.

І. Кочерга намагався найпереконливіше відтворити дві основні риси князя – непримиренність до ворогів Вітчизни, зовнішніх і внутрішніх, і прагнення до будівництва, культури й освіти народу: «О боже мій! Як важко мудрим бути, / Коли в душі дві сили б'ють ключем, / Коли вино не вийшло ще із сусла / І двох царів жага мене пече: / Як цар Давид, люблю я мирні гуслі, / Як цар Саул, вражаю їх мечем!» [2].

Як у першоджерелі, так і в драматичній поемі І. Кочерги Ярослав Мудрий уславився як князь-будівничий, на чому неодноразово наголошували автори «Повісті минулих літ»:

A. CHERNYSH
SUMY

ART RECEPTION KIEVAN RUS' THEMES AND IMAGES IN THE LITERATURE OF THE TWENTIETH CENTURY

The article considers the artistic features of the reception of ancient themes and figures from the «Tale of Bygone Years» in the works, R. Ivanchenko, I. Kocherga, B. Lepkyi, Y. Opil'skyi. In the article are analyzed artistic images of Princess Olga, Prince Svyatoslav and Yaroslav the Wise in the psychological and cultural-historical aspects.

Key words: reception, theme, image, psychological portrait, mental representation.

A. E. ЧЕРНЫШ
г. Сумы

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕЦЕПЦИЯ КИЕВОРУССКИХ ТЕМ И ОБРАЗОВ В ЛИТЕРАТУРЕ ХХ ВЕКА

В статье рассмотрены художественные особенности рецепции древнеукраинских тем и личностей из «Повести временных лет» в произведениях Р. Иванченко, И. Кочерги, Б. Лепкого, Ю. Опільського. Проанализированы художественные модели образов княгини Ольги, князей Святослава и Ярослава Мудрого в психологическом и культурно-историческом аспектах.

Ключевые слова: рецепция, тема, образ, психопортрет, мироотношение.

«У містах і селах він ставив церкви, призначаючи туди попів і даючи їм від багатств своїх плату, наказуючи їм учить людей. Радувався Ярослав, бачачи велику силу церков і людей християнських» [5, 105]. І. Кочерга наприкінці твору демонструє позицію героя, який споглядало з досвіду прожитих років осмислює себе монархом, зауважуючи, що його душа поривається до миру і злагоди, освіченості, спокою: «Я ж все життя не відаю спокою, / В трудах і битвах їжджу по Русі, / А я б хотів міста і храми стріють, / Кохатися в премудрості й красі, / І більшої я радості не знаю. / І книга ось предивная такая / Ще більше душу веселить мені, / Ніж славная перемога на війні» [2].

Отже, художня рецепційність давньоукраїнських пам'яток в українській літературі ХХ ст. – актуальна літературознавча студія, що позитивно сприяє інтегративним процесам різнокультурних дискурсів, творячи інваріантні моделі осмислення художньо-літературного, культурно-історичного, соціально-політичного простору. Потужні можливості художнього слова ХХ ст. по-новому розкривають, доповнюють, адаптують давньоукраїнські теми, а також сприяють широкомасштабному освоєнню ключових в історії України постатей.

Список використаних джерел

1. Іванченко Р. Отрута для княгині : роман / Р. Іванченко. — К. : Спалах ЛТД, 1995. — 464 с.
2. Кочерга І. Ярослав Мудрий [Електронний ресурс] / І. Кочерга. — Режим доступу : <http://bookz.ru/authors/ko4erga-i/yaroslav.html>.
3. Лепкий Б. Поетичні твори. Мемуари / Б. Лепкий ; упор., автор вступ. ст. Погребенник Ф. П. — К. : Наукова думка. — 848 с.
4. Опільський Ю. Іду на Вас / Ю. Опільський. — Львів : Вища школа, 1988. — 277 с.
5. Повість минулих літ : літопис / пер. В. Близнаця. — К. : Веселка, 1989. — 226 с.

Стаття надійшла до редколегії 4.02.2015 р.